

Kalendarium

af Marianne Pade og Johann Rammingen

Den danske ordbog definerer ordet 'kalender' som en "oversigt over (et års) dage, uger og måneder, ofte suppleret med oplysninger om nationale festdage, himmellegemernes bevægelser m.m. Er ofte trykt i en bog eller på et stykke karton, med mulighed for at notere mærkedage, aktiviteter m.m." Det oplyses også at ordet kommer fra det latinske *calendarium*, der igen er afledt af *calendae*, den første i en måned.¹

På antikt latin skrives de to ord oftest med 'k'. *Kalendarium* findes første gang i latinsk litteratur i Seneca den Yngres *De beneficiis*. I latinske indskrifter ser man det først omkring Trajans tid i det tidlige andet århundrede e.v.t. Øjensynligt går det ud af brug allerede i slutningen af 300-tallet, så vi har at gøre med et ord med en ret kort levetid, i hvert tilfælde på antikt latin.²

I følge *Thesaurus linguae Latinae* bruges ordet i de tidligste belæg "de libro rationum, in quo summae acceptae vel in fenore collocatae scribebantur" (om en regnskabsbog hvori man indfører pengesummer, man har modtaget, eller som man får renter af). Det er som sagt afledt af *kalendae*, da månedlige renter blev påført den første i en måned. Hos Seneca er det klart et negativt ladet ord: "nemo beneficia in kalendario scribit," (ingen indfører sine velgerninger i en regnskabsbog, *benef.* 1,2,3) og "quid fenus et kalendarium et usura nisi humanae cupiditatis [...] nomina?" (hvad er rente og regnskabsbog og åger, hvis ikke betegnelser for menneskers begærlighed, *benef.* 7,10,3), men findes naturligvis også brugt mere neutralt, bl.a. i lovsamlinger. Man hører ikke sjældent om slaver, der havde ansvar for regnskaber, bl.a. hos juristen Sextus Caecilius Africanus fra det andet århundrede: "servum kalendario praeposuerat" (han havde givet slaven ansvar for regnskabsbogen, *dig.* 12,1,41). Et *kalendarium* kan både tilhøre enkeltpersoner og byer. I det sidste tilfælde må ordet nærmest betegne en oversigt over offentlig gæld. Igen er lovsamliger gode kilder: "cuius nomen kalen-

---

1. Jf. www.ordnet.dk.

2. Oplysningerne om ordet *kalendarium* i antikt latin er fra W. Buchwald, "Kalendarium," *Thesaurus linguae Latinae*, VII, 2, Leipzig 1900-, coll. 759-60. Oplysninger om hvor og hvorlænge det blev brugt står i indledningen til artiklen col. 759, 45f.

dario civitatis alicuius invenitur obnoxium” (hvis navn er belastet i en bys gældsoversigt, COD. THEOD. 12,11,1,1) eller “si neque ex kalendario neque ex vectigalibus [...] debitor sis” (hvis man hverken er opført i gældsoversigten eller har personlig gæld, COD. IUST. 12,11,1,1); *curator kalendarii* bliver også nævnt som del af den offentlige forvaltning i romersk lovgivning og som en del af enkeltindviders karriere.³

Ordet bliver genintroduceret i 600-tallet, men nu i en væsentlig anderledes betydning. Det er i Isidor af Sevilas *Origines*, et meget indflydelsesrigt encyklopædisk værk, der blev flittigt læst i århundreder. I en del af værket, hvor han behandler forskellige typer af historieskrivning, har han mellem *ephemeris* (dagbog, journal, synonymt med *commentarius*) og *annales* (årbøger) et kapitel om *kalendaria*: “kalendaria appellantur, quae in menses singulos digeruntur” (man kalder de bøger for *kalendaria*, hvor stoffet behandles måned for måned, *orig.* 1,44,2).

I middelalderlatin bliver *calendarium* hovedsageligt brugt i to betydninger. Det findes i betydningen “regnskabsbog, skyldnerbog”, som viderefører – eller genoptager – brugen, vi så hos Seneca (hvis breve bliver hyppigt læst i middelalderen). Denne anvendelse er så almindelig, at den berømte diplomat Petrus de Vineis (før 1200–1249), som skriver på vegne af kejser Frederik II, kan sammenligne de tyskes fyrsters forpligtelser overfor kejseren med indføjelser i et *calendarium* (1236):

Cum debitorum nostrorum chirographa legimus et calendarii nostri nomina diligentissime perscrutamur, et nos debitores aliis evidenter agnoscimus, et aliorum nos esse prospicimus creditores. [...] Sed et vice versa nos excitat cesaree fortune fastigium, ut ab eis, quos Romane ditionis habet imperium, subiectionis et obedientie debitum exigamus (*Monumenta Germaniae Historica* ed. Georgius Heinricus Pertz. Legum tom. II. Hannoverae 1837, 320)

Når vi læser opregningen af vores egen gæld og omhyggeligt gennemgår navnene i vores *calendarium*, så kan vi klart se at vi dels selv skylder andre noget, dels selv er kreditorer. [...] Men omvendt foranlediger den kejserlige højhed os til at indkræve den skyldige underdanighed og lydighed af dem, der er underlagt det romerske imperium.

---

3. E. Lommatszch, “curator,” *ThLL*, vol. IV coll. 1477, 44 – 1479, 46: 1478, 28f.

Brevskreveren regnede åbenbart med at modtageren ville forstå dette komplekse billede, der sammenlignede kejserens og fyrsternes forpligtelser overfor hinanden med poster i en regnskabsbog – og dermed også ville være fortrolig med denne brug af ordet *calendarium*. Det er påfaldende, at datidens ordbøger ikke var til megen hjælp. Enten nævner de slet ikke ordet (f.eks. Osbernus) eller også gentager de Isidors opregning af de tre typer af historieskrivning (f. eks. Papias ed. Venetiis 1485 sig.m8r); Hugutios store ordbog *Derivationes* (Afledninger) giver en forklaring, som må have skabt forvirring: “*calendarium, ubi kalende distincte sunt*” (*calendarium* er [en text], hvor månedens første dag [Kalendae, som Hugutio påstår var en festdag i antiken] er fremhævet, Hugutio C 6, 15). Når vi specielt nævner Hugutio’s (1140?–1210) definition, er det fordi den står i en markant modsætning til den samme forfatters egen brug, som han dog ikke medtog i sin ordbog. I begyndelsen af *Agiographia* (som er tidligere end *Derivationes*) formulerer han den opgave, hans bog har, således:

Ne ergo inter pigros inveniri et de stercore boum lapidari mereamur [...] expositiones nominum sanctorum in kalendario conscriptorum interpretando vel etymologizando explicare decrevimus. Nomina tamen mensium et nomina dierum mensium et septimanarum dilucidare aliave addere utilia non pretermitemus (Ugucione da Pisa, *Agiographia*, a c. di Giuseppe Cremascoli, Spoleto 1978, 137).

For at vi ikke skal gøre os fortjent til at anses for dovne og til at blive overdyngtet med kokasser [...], har vi besluttet at forklare navnene på de helgener, som er opregnet i kalenderen, enten med etymologier eller på anden vis. Alligevel undlader vi ikke at forklare navnene på måneder, dage og uger, ejheller at indføje andre nyttige oplysninger.

Her bruger Hugutio ordet *calendarium* i den anden gængse (og nok hyppigere) betydning, det får i middelalderen, nemlig ‘liste af helgener i kronologisk rækkefølge’. Passagen viser, hvad der efter hans mening er indholdet af et *calendarium*; det er nu først og fremmest navnene på de helgener, som kirken dyrker, samt navnene på festdage og andre perioder med særlig religiøs betydning.

Klostre, universiteter og andre institutioner kunne have deres egne *kalendaria*, der ikke kun opregnede de fester, som blev fejret af hele kirken, men som også havde informationer af specifik interesse for det enkelte kloster, som f.eks. navnene på velgørere og deres dødsdato, hvor der skulle læses en sjælemesse. Dette kan vi f.eks. se hos Richard af St-Vanne (Richardus S. Vitoni Virdunensis abbas, c. 970-1046), der som led i en klosterreform pålagde munkene:

ut in kalendario singulorum fratrum et benefactorum aecclesiae, qui seculo excesserant, divisis paginis nomina, anniversaria quaque die in capitulo recitarentur, diligentius annotato, quid quisque contulisset aecclesiae (*Monumenta Germaniae Historica*, ed. Georgius Henricus Petz, Scriptorum tom. VIII: *Chronica et gesta aevi Salici*, Hannoverae 1848, 380 [*Chronicon Hugonis Virdunensis*])

at navnene på brødre og kirkens velgørere, der var afgået ved døden, og som var opregnet i kalenderen på forskellige sider, skulle oplæses på deres årsdag i kapitelsalen, med nøje angivelse af, hvad de havde skænket kirken.

På eftermiddelalderligt latin, ofte kaldet nylatin, får *kalendarium* ny betydninger (i det følgende indskrænker vi os til at diskutere betydninger, der bliver overtaget af moderne europæiske sprog; den ny-latinske sprogbrug er meget mere varieret). Ordet bruges stadig om en "regnskabsbog, skyldnerbog" og i deres grammatiske værker angiver både Lorenzo Valla (1407-1457) og Niccolò Perotti (1430-1480) denne betydning, Valla i sin kommentar til Quintilian og Perotti i sit store værk om det latinske sprog, *Cornu copiae*: "nomina eorum qui usuras soluturi sunt in kalendario feneratoris scribuntur" (navnene på dem, der skal betale renter, skrives op i pengeudlånerens *kalendarium*, VALLA-L *Quint* 5,33c og næsten identisk PEROTTI *Ccopiae* 6,73).⁴ Denne klassiske sprogbrug fortsætter, i hvert fald i nogen tid, blandt humanisterne, som vi kan se i et brev til den tyske humanist Beatus Rhenanus fra en lærd ven:

---

4. Vi henviser til nylatinsk litteratur med de sigla, der anvendes i Johann Ramminger, *Neulateinische Wortliste* (www.neulatein.de).

Expunxit autem me praesente e calendario suo, quicquid pecuniarum tuo nomini asscripserat (BVRER *Rhenanus ep* 124 fra 1519).

Jeg så, at han (dvs. trykkeren Basilius Amerbach fra Basel) i sin regnskabsbog slettede alle beløb, han havde skrevet under dit navn.

Den anden gængse betydning af ordet, som kom til i middelalderen, var ‘kronologisk ordnet liste af religiøse fester’. Den forbliver ligeledes i brug og er så almindelig, at den også kan bruges satirisk: Thomas Murners berømte *Ketzerkalender* fra 1527, der latterliggør de lutheranske reformatorer, blev af hans samtidige kaldt *calendarium haereticorum*.

Ordet bruges imidlertid i stigende grad i ikke-religiøse sammenhænge. I *Cornu copiae* har Perotti endnu et opslag om *calendarium*: “A Kalendis Kalendarium dictum est libellus in quo quid singulis cuiusque mensis diebus gestum, accommodatum, mutuatum, locatum sit scribitur; item dies festi profesti que et feriae notantur” (*Kalendarium* kommer af *kalendae* og er en lille bog, hvor man måned for måned og dag for dag skriver hvad der er udført, hvad der skal foregå, og man opregner lån og investeringer. Man anfører også helligdage, arbejds- og fridage, *ccopiae* 10,39). Perotti kommenterer ikke denne brug af *calendarium*. Når han i andre tilfælde registrerer semantiske neologismer – altså ikke nye ord, men tilfælde hvor et eksisterende latinsk ord bliver brugt i en ikke-antik betydning – gør han ofte opmærksom på, at ‘sådan er der nogle, der siger’, *quidam dicunt*. Det er ikke tilfældet her, men man må konstatere, at samtidig med at *calendarium* hos ham forbliver en oversigt over finansielle transaktioner, så begynder hans definition også at nærme sig det vi læste i *Den danske ordbog*: “oversigt over (et års) dage, uger og måneder, ofte suppleret med oplysninger om nationale festdage”, jf. “[...] item dies festi profesti que et feriae notantur”. Perotti har tilsyneladende registreret hvad der var blevet en meget udbredt brug af *calendarium*, såvel på latin som på dansk og mange andre europæiske folkesprog.

Men allerede tidligere er *calendarium* gået fra at betyde en eller anden slags kronologisk liste, eller det sted, hvor en sådan liste er nedskrevet, til at kunne bruges om selve struktureringen af vores tidsregning. I sin Dantekommentar (1417) skriver Iohannes de Serravalle:

Ad intelligendum istum⁵ textum, nota quod secundum kalendarium quo utimur, annus noster continet tercentum sexagintaquinque dies et sex horas et centesimam partem unius hore [vel diei]: de qua centesima parte hore nulla fit mentio in kalendario; non quia illi, qui ordinauerunt kalendarium, non cognoverunt; sed videntes quod illa centesima hore non facit magnam varietatem nisi in longissimis temporibus, ideo neglexerunt eam (SERRAVALLE *comm Dante par* 27,142–148).

For at forstå denne tekst, må man bemærke, at efter den kalender vi bruger, indholder vores år 365 dage, seks timer og en hundrededel af en time [eller dag]; denne hundrededel bliver ikke nævnt i kalenderen, ikke fordi de, som optegnede kalenderen, ikke kendte til den, men de så bort fra den, da de så, at denne hundrededel af en time kun gør en forskel over meget lange tidsperioder.

Netop denne betydning bliver af gode grunde meget udbredt i forbindelse med diskussionen om nødvendigheden af en reform af 'kalenderen' (dvs. tidsregnings-systemet, der sidst var blevet reguleret ved reformen under Julius Caesar, 45 f.v.t.). Et eksempel er Nikolaus af Kues' skrift *De correctione kalendarii* (Om en kalenderreform) fra 1435. Små hundrede år senere klager Martin Luther over, at munkenes prøveår ikke måles ud fra deres åndelige fremskridt, men "ex kalendario et numero dierum" (ud fra kalenderen og antallet af dage, LVTHER *op* 8 p. 660, *De votis monasticis*, 1521). 'Spørgsmålet om en reform af den ekklesiastiske kalender' (quaestio de emendando Calendario Ecclesiastico) blev optaget igen på Laterankoncilet (1512-1517), men der skulle gå yderligere 50 år, før pave Gregor XIII proklamerede den 'Gregorianske kalender' (24 februar 1582) med bullen *Inter gravissimas*, hvor han fastslår (par. 14):

Tollimus autem et abolemus omnino vetus kalendarium, volumusque ut omnes patriarchæ, primates, archiepiscopi, episcopi, abbates et ceteri ecclesiarum præsides novum kalendarium (ad quod etiam accomodata est ratio martyrologii), [...] introducant, et eo solo utantur.

---

5. Teksten er taget fra Dartmouth Dante Project's elektroniske udgave, der her læser *istud textum*.

Vi ophæver og afskaffer den gamle kalender fuldstændigt, og vi befaler, at alle *Kirkefyrster* [...] indfører [...] den nye kalender (til hvilken vi også har tilpasset skemaet af martyrfester) [...] og at de udelukkende bruger denne.

Den danske ordbogs oplysninger om oprindelsen af ordet 'kalender' er således korrekte. Det kommer fra det latinske *kalendarium* / *calendarium*. Men latin er et sprog, som blev brugt og var levende i Europa i over totusinde år, hvor der i alle perioder blev dannet nye ord og eksisterende ord fik nye betydninger, som vi har set med *kalendarium*. Den betydning af 'kalender', vi bruger idag såvel på dansk som på mange andre europæiske sprog, stammer ikke fra antikt latin, men kom ind i folkesprogene fra det eftermiddelalderlige latin.